

Η ΑΝΤΙΕΒΡΑΪΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΤΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ ΠΩΣ Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΓΙΝΕΙ ΑΡΩΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΣΜΟΥ

ΡΕΝΑ ΜΟΛΧΟ

Οι επιφυλάξεις που οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης εξέφρασαν, σχεδόν ομόφωνα, ως προς τις σκοπιμότητες που απέβλεπε να εξυπηρετήσει η συστηματική φιλοεβραϊκή πολιτική του Βενιζέλου στα πρώτα χρόνια της απελευθέρωσης της πόλης, δηλαδή στο διάστημα που η ελληνική κυριαρχία δεν είχε ακόμη εξασφαλισθεί, επιβεβαιώθηκαν αμέσως μετά την πυρκαγιά του 1917¹. Η αδιάλλακτη στάση της κυβέρνησης ως προς την εφαρμογή του σχεδίου της για την ανοικοδόμηση της πυρκαϊκούστου ζώνης, όπου το 75% των ζημιών αφορούσαν τους εβραίους κατοίκους, σε συνδυασμό με την κάθετη άρνησή της, ακόμη και να συναντήσει τους εκπροσώπους της κοινότητάς τους, αποκάλυπτε απερίφραστα τις πολιτικές προτεραιότητες του αρχηγού των Φιλελευθέρων. Σε αυτήν την τόσο πρόσφορη ώρα, η ελληνοποίηση της πόλης προείχε κάθε δημοκρατικής αρχής και αξίας, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς οι άμεσα βαλλόμενοι ανήκαν στην εβραϊκή κοινότητα, τη μοναδική θρησκευτική μειονότητα που δεν καλυπτόταν από κάποια κρατική οντότητα². Ως αποτέλεσμα, οι εβραϊκές εφημερίδες που εξέφραζαν τη διαμαρτυρία της κοινότητας λογοκρίνονταν συστηματικά και οι πολίτες που αποτολούσαν κάποια κριτική στις πρακτικές της φυλακίζονταν επί μακρόν³. Φυσικό ήταν η απροκάλυπτη αυταρχικότητα της κυβέρνησης να επαναφέρει την αμφισβήτηση για τις φιλελεύθερες προθέσεις και δηλώσεις του αρχηγού της, τουλάχιστον ως προς τα ζητήματα της εβραϊκής μειονότητας. Η αναθεώρηση της ως τότε φιλοεβραϊκής πολιτικής του Βενιζέλου δημιούργησε το κατάλληλο κλίμα για την αναβίωση των λαϊκών προκαταλήψεων που είχαν εκδηλωθεί τις πρώτες μέρες της Απελευθέρωσης κατά των Εβραίων «αλλοεθνών». Επίσης διαταράχθηκε η ατμόσφαιρα της ειρηνικής συνύπαρξης που με τόση υπομονή είχε καταφέρει να επιβάλλει η κυβέρνηση με προτροπή του ίδιου του Βενιζέλου, ενόψει της επικύρωσης της προσάρτησης της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα⁴.

Στο πλαίσιο αυτό τον Οκτώβρη του 1917, θεατρική παράσταση που προέβαλε το παραδοσιακό αρνητικό στερεότυπο του Εβραίου και γελοιοποιούσε τον εβραϊκό πληθυσμό, σημείωνε εξαιρετική επιτυχία καθώς επιβεβαίωνε την αυτονόητη ανωτερότητα του νέου κυρίαρχου έθνους⁵. Κανείς ιδιώτης ή φορέας δεν επεσήμανε την καταστροφική επιρροή που ασκούσαν παρόμοια θεάματα στις ήδη τεταμένες σχέσεις του χριστιανικού και του εβραϊκού πληθυσμού, εκτός βέβαια από τους ίδιους τους Εβραίους⁶. Ήταν φανερό ότι η ειρηνική ενσωμάτωση των Εβραίων είχε πάψει πλέον να αποτελεί προτεραιότητα για τους κυβερνητικούς παράγοντες στη Θεσσαλονίκη, όπως επιβεβαιωνόταν και από τις διακρίσεις που εφαρμόζαν για την ευνοϊκότερη αποκατάσταση των χριστιανών πυροπαθών έναντι των Εβραίων, οι οποίοι πλήγησαν περισσότερο⁷. Στο πλαίσιο αυτό επίσης εξηγούνται η κινητοποίηση των ντόπιων σιωνιστών ενόψει της Συνδιάσκεψης Ειρήνης στο Παρίσι, όπως και η εντυπωσιακή συμμετοχή του εβραϊκού πληθυσμού στις εκδηλώσεις της πρώτης επετείου της διακήρυξης Μπάλφουρ για τη δημιουργία εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη⁸. Καθώς έχει διαπιστωθεί ότι, από τους 50.000 συμμετέχοντες στους εορτασμούς της 2 Νοεμβρίου 1918, ελάχιστοι ήταν ενταγμένοι σιωνιστές, είναι βέβαιο ότι με τη μαζική προσέλευσή τους οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης διαδήλωναν τη διαμαρτυρία τους κατά της κυβέρνησης, εκπρόσωποι της οποίας παρίσταντο στις εορταστικές εκδηλώσεις, μαζί με τις υπόλοιπες στρατιωτικές και διπλωματικές αρχές, που βρίσκονταν στην πόλη λόγω του πολέμου.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες λογικό ήταν να υποτεθεί ότι οι Εβραίοι θα καταψήφισαν ξανά το κόμμα των Φιλελευθέρων και στις επόμενες βουλευτικές εκλογές. Προ-

Η **Ρένα Μόλχο** διδάσκει στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Πρόσφατα εκδόθηκε το βιβλίο της *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001.

κειμένου, να το αποφύγει η κυβέρνηση, τον Νοέμβριο του 1920, υποχρέωσε τους Εβραίους να ψηφίσουν σε τέσσερα συγκεκριμένα εκλογικά τμήματα, προφασισζόμενη την «προστασία» των αλλόθρησκων ψηφοφόρων⁹. (Διερωτάται κανείς γιατί άραγε δεν είχαν ληφθεί ανάλογα μέτρα για τον έλεγχο της ψήφου των μουσουλμάνων στη Θράκη). Πολλοί Εβραίοι πάντως δεν πήγαν να ψηφίσουν, είτε γιατί οι αρχές τους είχαν δημιουργήσει προβλήματα που εμπόδισαν την έκδοση εκλογικού βιβλιαρίου είτε από περιφρόνηση στην ειδική μεταχείριση στην οποία τους υπέβαλε η πολιτεία δια του μέτρου των χωριστών εκλογικών τμημάτων, που κατέλυε τη μυστικότητα της ψήφου τους¹⁰. Πολύ αργότερα, κατηγορήθηκαν ότι είχαν παρά ταύτα παίξει τον ρόλο του ρυθμιστικού παράγοντα στο τελικό εκλογικό αποτέλεσμα του 1920, δηλαδή την ήττα του Βενιζέλου και κατ' επέκταση στη Μικρασιατική καταστροφή¹¹. Είναι βέβαιο όμως ότι το 1920 οι Εβραίοι δεν αποτέλεσαν ρυθμιστικό παράγοντα. Αν και από μόνοι τους θα μπορούσαν, ακόμη και υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες περιθωριοποίησης, να προσδιορίζουν 25 έδρες της περιφέρειας της Θεσσαλονίκης, δεν το κατόρθωσαν επειδή σε δύο από τα τέσσερα εβραϊκά εκλογικά τμήματα σημειώθηκαν ατασθαλίες και οι εκλογές που διεξήχθησαν εκεί ακυρώθηκαν¹². Καθώς, όμως, παρά την αντίδραση της κοινότητας, η επιβολή των χωριστών εκλογικών τμημάτων από την κυβέρνηση υπονοούσε αντίστοιχους φόβους, η κατηγορία αυτή με τον καιρό νομιμοποιήθηκε. Χρησιμοποιήθηκε, μάλιστα, ως σύνθημα στις εκλογικές αναμετρήσεις που ακολούθησαν, όταν η κλιμάκωση της έντασης μεταξύ χριστιανών και Εβραίων αποτέλεσε πολιτική επιλογή ψηφοθηρίας. Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, αν και συμπαγές, το εξιλαστήριο θύμα ως δικαιολογία κάθε αποτυχίας ήταν πρόσφορο.

Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι λίγους μήνες μετά τις εκλογές του 1920, στις 15 Απριλίου του 1921, ανήμερα του Πάσχα, ξέσπασε στη Θεσσαλονίκη συκοφαντία αίματος που προκλήθηκε από μια χριστιανή η οποία ξεφώνιζε μπροστά στο σπίτι μιας εβραίας ότι Εβραίοι της άρπαξαν το κοριτσάκι της. Μεταξύ των περαστικών που συνωστίστηκαν κοντά της υπήρχαν πρόσφυγες, που διέμεναν σε κοντινό τζαμί αλλά και στρατιώτες. Όλοι μαζί επιτέθηκαν στη φτωχή γυναίκα πετώντας πέτρες και σπάζοντας τα τζάμια του σπιτιού της. Ορισμένοι που κατάφεραν να μπουν και μέσα, κατάστρεψαν τα έπιπλα και ξεχαρβάλωσαν το πάτωμα. Οι εβραίοι γείτονες που έτρεξαν να βοηθήσουν την παθούσα υπέστησαν και αυτοί την επίθεση του πλήθους αλλά και των οργάνων της τάξης που απειλούσαν την Εβραία ότι θα την κρεμάσουν και θα την κάψουν ζωντανή, αν δεν παρέδιδε το παιδί. Στο μεταξύ, βέβαια, το κοριτσάκι βρέθηκε να παίζει στη γειτονιά και λίγο αργότερα επέστρεψε σπίτι του μαζί με τη μητέρα του. Σημασία έχει όμως ότι, το επεισόδιο δεν τελείωσε εκεί και ότι, παρά τις εντολές του εισαγγελέα, τα έκτροπα συνεχίστηκαν για πολλές ώρες με επιθέσεις κατά των εβραίων πολιτών από χριστιανούς που μετέβησαν επί τούτου στις

εβραϊκές συνοικίες. Την τάξη επανέφερε μόνον η επέμβαση του Φρούραρχου που έσπευσε επί τόπου κατόπιν εντολής του Γενικού Διοικητή της Θεσσαλονίκης, μετά από παράκληση του προέδρου της Κοινότητας¹³. Αν λάβουμε υπόψη ότι είχαν περάσει δέκα χρόνια ηρεμίας από τότε που πρωτοεμφανίστηκαν παρόμοια επεισόδια, τον πρώτο καιρό της Απελευθέρωσης της πόλης¹⁴, σε συνδυασμό με την αντιδραστική στάση που κράτησαν οι ελληνικές εφημερίδες την επαύριο του επεισοδίου, δεν μπορούμε παρά να συσχετίσουμε, τα έκτροπα με την αλλαγή της πολιτικής και της αυθαιρεσίας της κυβέρνησης Βενιζέλου προς τους Εβραίους, από την πυρκαγιά του 1917 και μετά. Την επόμενη δεκαετία ο κλιμακούμενος αποκλεισμός της πολυπληθούς εβραϊκής κοινότητας από τις κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου θα επιτρέψει στα αντιδραστικά στοιχεία της κυρίαρχης ελληνικής κοινωνίας να προβούν ανενόχλητα σε διάφορες μειωτικές έως και εγκληματικές πράξεις, που θα καταλήξουν στο πογκρόμ του 1931.

Αρχής γενομένης τον Νοέμβριο του 1923 η Επαναστατική Επιτροπή επέβαλλε τη δημιουργία χωριστού εκλογικού τμήματος ή εκλογικού κολλεγίου στη Θεσσαλονίκη, όπου οι Εβραίοι ήταν υποχρεωμένοι να ψηφίσουν στις επικείμενες εκλογές για τη συγκρότηση της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης (14.12.1923). Οι ελληνικές εφημερίδες και η φιλελεύθερη παράταξη σχολίασαν το γεγονός ως ένα μέτρο προστασίας που λήφθηκε από τους κυβερνώντες εναντίον του ισραηλιτικού στοιχείου το οποίο, όπως έγραφαν, χαρακτηριζόταν από αδιαφορία αλλά ακόμη και εχθρότητα προς τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα¹⁵. Το Κοινοτικό Συμβούλιο και όλες οι εβραϊκές οργανώσεις προέβησαν σε ενέργειες και συνέταξαν υπόμνημα προς την κυβέρνηση, μέσω του οποίου εξέφραζαν εντονότατα τη διαμαρτυρία τους κατά του χωριστού εκλογικού τμήματος. Με την απειλή καθολικής αποχής απαιτούσαν από την Ε.Ε. είτε να αποσύρει το μέτρο είτε να δηλώσει ξεκάθαρα ότι αυτό θεσμοθετήθηκε με βάση τις διεθνείς συνθήκες που παρείχαν τα δικαιώματα των μειονοτήτων στους Εβραίους της Ελλάδας¹⁶.

Σε συνάντηση που πραγματοποιήθηκε μεταξύ του Γ. Διοικητή των Νέων Χωρών και των εκπροσώπων της Κοινότητας, ο Ι. Νεχαμά, που παραβρέθηκε εκεί και ο ίδιος, αναφέρει ότι ο Γ. Διοικητής προσπάθησε να ασκήσει φιλική πίεση στους παριστάμενους έτσι ώστε να αποφευχθεί να αποτελέσει το πρόσκαιρο αυτό μέτρο αφορμή επίσημης αναγνώρισης των Ισραηλιτών της Ελλάδας ως μειονότητας¹⁷. Καθώς ο Νεχαμά, που ήταν γνωστός ως ο πλέον δραστήριος εκπρόσωπος της αφομοιωτικής ιδεολογίας και ενταγμένος στη φιλοβενιζελική μειοψηφία της κοινότητας, επέμενε ότι το μέτρο ήταν ταπεινωτικό για το εβραϊκό στοιχείο επειδή δημιουργούσε ένα ηθικό γκέτο, δηλαδή έναν πολιτικό περιορισμό, και ότι οι Εβραίοι δεν διεκδικούσαν μειονοτικά δικαιώματα αλλά απλώς, το δικαίωμα ισονομίας και ισοπολιτείας όπως τους παραχωρούνταν από τον νόμο 2456/1920, ο Γ. Διοικητής ανέλαβε να μεταβιβάσει τα αιτήματά τους στην κυβέρνηση¹⁸. Δεν άλλαξε όμως τίποτε γιατί την τελευ-

ταία στιγμή οι κυβερνώντες επικαλέσθηκαν τεχνικές δυσκολίες απόσυρσης του μέτρου και το ενεργοποίησαν. Οι Εβραίοι, συνεπείς στις προειδοποιήσεις τους, απείχαν μαζικά από τις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1923. Από τους 7.000 εγγεγραμμένους στους εκλογικούς καταλόγους, προσήλθαν μόνον 51 από τους οποίους εκλέχθηκαν 4 βουλευτές, μεταξύ αυτών ο δημοφιλέστερος έλαβε 25 ψήφους¹⁹. Ήλπιζαν ότι η Συντακτική Συνέλευση θα κατανοού-

νοι και σημαντικοί παράγοντες της πόλης αποφάσισαν να ιδρύσουν έναν ελληνο-εβραϊκό σύλλογο και δημοσίευσαν προκήρυξη διαμαρτυρίας που υπογράφηκε από όλα τα εξέχοντα μέλη της ελληνικής κοινωνίας. Ορισμένοι από αυτούς μάλιστα παρέστησαν οικειοθελώς ως πολιτικοί ενάγοντες στη μήνυση που υπέβαλλε ο Γ. Εισαγγελέας κατά των υποκινητών της αντισημιτικής εκστρατείας, που απειλούσε την ειρηνική συνύπαρξη των πολιτών στη Θεσσαλονίκη²¹.

σε τη σημασία αυτής της διαμαρτυρίας και ότι δεν θα επικύρωνε την εκλογή των εντολοδόχων, που όχι μόνον δεν αντιπροσώπευαν το αποτέλεσμα καθολικής ψηφοφορίας αλλά ούτε και κρίνονταν ικανοί να εκπροσωπήσουν τον εβραϊσμό της Θεσσαλονίκης.

Τα γεγονότα εκμεταλλεύτηκε η εφημερίδα *Μακεδονία*, υπό τη διεύθυνση ενός πρώην απελλαθέντος μοναχού, του Νίκου Φαρδή, ο οποίος, με πρόσχημα την αποχή, εξαπέλυσε κατά των Εβραίων κατηγορίες αντιπατριωτισμού και διέγειρε τα ένστικτα του κόσμου με διάφορα συκοφαντικά μυθεύματα που έβρισκαν ανταπόκριση στους ταλαιπωρημένους και απλοϊκούς πρόσφυγες. Η ίδια εφημερίδα ίδρυσε τότε και αντισημιτικό σύλλογο, ο οποίος διευθυνόταν από κάποιον φυγόδικο σερβοβουλγαρικής καταγωγής, και όπως ανέφερε φαίνεται ότι δεχόταν εκατοντάδες αιτήσεις εγγραφής μελών²⁰.

Βέβαια, μετά από παρέμβαση του κοινοτικού συμβουλίου στον γενικό εισαγγελέα, επενέβησαν οι αρχές, οι οποίες έλαβαν μέτρα προκειμένου να αναστείλουν την κίνηση αυτή της βίαιης εχθρότητας κατά των εβραίων πολιτών. Ο διευθυντής του αντισημιτικού συλλόγου τέθηκε για λίγες ώρες υπό κράτηση και η εφημερίδα *Μακεδονία* υποχρεώθηκε να σταματήσει τη δημοσίευση των λιβέλλων. Παράλληλα οι Εβραίοι δέχθηκαν εκδηλώσεις συμπάθειας και συμπαραστάσης από πολλές πλευρές. Γνωστοί έλληνες διανοούμε-

Παρά το γεγονός ότι η κυβέρνηση ανέλαβε τις ευθύνες της, καθώς υποσχέθηκε να άρει το μέτρο του εκλογικού κολλεγίου ενόψει των εκλογών του δημοψηφίσματος, όπως θα φανεί παρακάτω, το κακό είχε πλέον γίνει και τα πράγματα χειροτέρεψαν²². Σε λίγους μόνο μήνες, τον Μάιο του 1924, ο εβραϊκός πληθυσμός πληροφορήθηκε έκπληκτος ότι το δημοτικό συμβούλιο σκόπευε να θεσμοθετήσει ως υποχρεωτική για όλους τους πολίτες την αργία της Κυριακής²³. Το συμβούλιο της κοινότητας σε έκτακτη συνεδρίαση εξέδωσε ψηφίσμα με το οποίο ζητούσε να μην επικυρωθεί η απόφαση από τις αρχές, γιατί καθώς έλεγε: 1) η υποχρεωτική τήρηση της αργίας της Κυριακής έθετε σε σοβαρό κίνδυνο την αργία του Σαββάτου που αποτελούσε τον βασικό θεσμό άσκησης της θρησκείας τους, 2) να μπορεί ο εβραϊκός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης, που ανερχόταν σε 80.000 ψυχές, να τηρεί την αργία του Σαββάτου αντί της Κυριακής, καθώς το δικαίωμα αυτό του είχε παραχωρηθεί από το 1912 και είχε επικυρωθεί με τον νόμο 2456/2.8.1920 και το βασιλικό διάταγμα 135/12.4.1923, που συμφωνούσαν με την αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας των μειονοτήτων²⁴.

Οι Εβραίοι σχολίαζαν ότι η συγκεκριμένη κίνηση, που σκοπό είχε να ανατρέψει τους παραπάνω νόμους, υποκινούνταν από μερίδα προσφύγων, εκ των 100.000 που είχαν εγκατασταθεί στην πόλη, και αποσκοπούσαν στην οικο-

νομική τους καταστροφή. Προειδοποιούσαν ακόμη ότι, η ενδεχόμενη εφαρμογή του πρώτου αυτού μέτρου θα ενθάρρυνε τη θέσπιση σειράς άλλων παρόμοιων μέτρων που θα οδηγούσαν σε μια εκστρατεία εκτόπισης των Εβραίων, τους οποίους θεωρούσαν ότι ήταν οι πιο σοβαροί ανταγωνιστές τους. Περίμεναν λοιπόν με αγωνία την απόφαση του Παπαναστασίου, προέδρου τής Βουλής, γιατί δικαίως φοβούνταν μήπως η κυβέρνηση ενδώσει στις πιέσεις των προσφύγων²⁵. Πράγματι, μετά μια περίοδο προσηποπούμενης αντίστασης, η κυβέρνηση ενέκρινε την ακύρωση του αντίστοιχου άρθρου στον νόμο 2456/1920 του Βενιζέλου και το αντικατέστησε με αυτό της υποχρεωτικής αργίας της Κυριακής. Το μέτρο ανάγκαζε τους Εβραίους είτε να αργούν δύο μέρες την εβδομάδα είτε να παραιτηθούν από την άσκηση της θρησκείας τους. Γάλλος δημοσιογράφος –γνωστός φιλέλληνας– σημείωνε ότι οι υποκινητές της αντιεβραϊκής καμπάνιας περηφανεύονταν ότι είχαν καταφέρει να θέσουν τους ανταγωνιστές τους ενώπιον του διλήμματος να επιλέξουν μεταξύ «του Θεού ή του Μαμωνά», δηλαδή «ανάμεσα στην εγκατάλειψη της πίστης τους ή την καταστροφή τους και τη μετανάστευση»²⁶.

Ο υπουργός, που χρειάστηκε να αντιμετωπίσει τις διαμαρτυρίες της εβραϊκής οργάνωσης Joint Foreign Committee στο Λονδίνο, προσπάθησε να υποστηρίξει το μέτρο προσομοιάζοντάς το με το καθεστώς που επικρατούσε στις άλλες χώρες της Ευρώπης. Δεν το πέτυχε όμως, επειδή όπως του υπεδείχθη παντού αλλού η εβδομαδιαία αργία ήταν μεν υποχρεωτική, αλλά όχι αναγκαστικά μόνον την Κυριακή. Πολλές διακεκριμένες προσωπικότητες της ελληνικής πολιτικής ζωής απέρριπταν το μέτρο ως αντιδραστικό επειδή θεωρούσαν ότι χαρακτηριζόταν από έλλειψη ανοχής και σκοπούς περιθωριοποίησης. Μάλιστα, ο έλληνας εκπρόσωπος στη Γενεύη Ν. Πολίτης ανέλαβε να φροντίσει την απόσυρση του μέτρου, που είχε θεσμοθετηθεί με τον νόμο 3103/19.7.1924. Παρότι όμως το ελληνικό κράτος είχε υπογράψει τον Αύγουστο του 1924 το άρθρο 10 της Συνθήκης των Σεβρών, με το οποίο δεσμευόταν να μην δημιουργήσει προσκόμματα που θα εμπόδιζαν την τήρηση του Σαββάτου στους Εβραίους, ο νόμος εφαρμόστηκε. Χαρακτηριστική είναι εξήγηση που δόθηκε από τους υπουργούς εθνικής οικονομίας –Παπαναστασίου και Μητσοτάκη– ότι ούτως ή άλλως, το αίτημα ως προς τη θέσπιση του νόμου θα υποβαλλόταν αδιάκοπα εκ μέρους των βουλευτών έως ότου επιτευχθεί λύση. Αλλά παραπλανητική ήταν η σχετική δήλωση που διατυπώθηκε από τον πρόεδρο του συμβουλίου «Δεν θα κάνουμε καμία διάκριση. Με το σχέδιο νόμου που υποβάλλουμε, στόχος μας είναι να βελτιώσουμε την κοινωνική ζωή των πολιτών»²⁷. Προφανώς οι ντόπιοι εβραίοι δεν συμπεριλαμβάνονταν τότε στο σώμα των πολιτών. Πώς αλλιώς εξηγείται ότι αναγκάζονταν να αργούν δύο μέρες την εβδομάδα σε μια περίοδο που, η οικονομική κρίση είχε επιδεινωθεί στη Μακεδονία, ιδιαίτερα επειδή εκεί συνέρρεαν διαρκώς πολλοί αλλά και οι πιο φτωχοί πρόσφυγες²⁸. Την 24η Μαΐου 1925 που ο νόμος τέθηκε σε εφαρμογή, το διοικητικό συμβούλιο της Κοινότητας μετά

από γραπτή δήλωσή του στην κυβέρνηση, με την οποία καταδίκασε την πολιτική διακρίσεων, παραιτήθηκε. Με ανάλογη δήλωση διαμαρτυρίας στα ισπανοεβραϊκά το Δ.Σ. δέσμευε τον κόσμο να αγωνισθεί μέχρις ότου επιτύχει την ακύρωση του νόμου. Πώς όμως να αγωνισθεί ο εβραϊκός πληθυσμός, όταν είχε πλέον χάσει την εμπιστοσύνη του στους πολιτικούς άνδρες; Η ίδια η κυβέρνηση, άλλωστε, έπραττε τα αντίθετα από αυτά που δήλωνε, νομιμοποιώντας και ενισχύοντας με αυτό τον τρόπο, τα εχθρικά αισθήματα των χριστιανών συμπολιτών τους που αντιπροσώπευαν πλέον το 70% του πληθυσμού της πόλης.

Δύο χρόνια αργότερα επί δικτατορίας Πάγκαλου, όσο ακόμη δεν υπήρχε προοπτική εκλογών, το μέτρο του χωριστού εκλογικού κέντρου ή εκλογικού κολλεγίου προς ανακούφιση των Εβραίων και των Μουσουλμάνων, αποσύρθηκε²⁹. Στις βουλευτικές όμως εκλογές της 7.11.1926, στη Θεσσαλονίκη, όπου οι Εβραίοι αντιπροσωπεύονταν από 11.000 ψηφοφόρους, υποχρεώθηκαν όλοι να ψηφίσουν σε ειδικά εκλογικά τμήματα που δημιουργήθηκαν επί τούτου στις οκτώ εβραϊκές συνοικίες της πόλης. Παρά το γεγονός ότι και πάλι η μυστικότητα της ψήφου ανατρεπόταν, οι περισσότεροι Εβραίοι πήγαν τότε να ψηφίσουν καθώς είχε σχηματισθεί λίστα της νεοϊδρυμένης Πολιτικής Εβραϊκής Ένωσης, που περιλάμβανε μεν υποψήφιους από διάφορες πολιτικές παρατάξεις, αλλά μόνον Εβραίους. Λόγω, όμως, των περιορισμών του συγκεκριμένου συστήματος αναλογικής, δια του οποίου η Θεσσαλονίκη δικαιούτο ένα βουλευτή ανά 2.935 ψήφους, δεν μπόρεσαν να εκλέξουν πάνω από δύο βουλευτές³⁰.

Το 1928 με τις ενέργειες του Δ.Σ. της κοινότητας που έκανε εντατικό αγώνα «κατά κάθε περιορισμού και διάκρισης», τα εκλογικά αυτά τμήματα που απομόνωναν τους Εβραίους από το σύνολο των πολιτών επρόκειτο να καταργηθούν. Η επιτυχία αυτή όμως ήταν πρόσκαιρη γιατί ενόψει των εκλογών της 20ής Αυγούστου και πάλι ο Βενιζέλος, παρά τις ενστάσεις των βουλευτών του, επανέφερε το μέτρο, με επιχείρημα ότι την ανατροπή του ζητούσε ο Λ. Μπεζαντλής, δηλαδή ένας σιωνιστής βουλευτής³¹. Ο Βενιζέλος παραδέχτηκε μεν ότι ο χωριστός εκλογικός σύλλογος ήταν μια ανωμαλία, κατηγόρησε όμως τους Εβραίους ως ξένους και άσχετους από τον ελληνικό πολιτισμό επειδή επέμεναν στη διατήρηση μιας ξένης γλώσσας της ισπανοεβραϊκής, που κατ' αυτόν δεν ήταν καν η μητρική τους γλώσσα. Καθώς δεν μπορούσε να προσβάλει τις ενστάσεις του εβραίου βουλευτή –αλλά και του Παπαναστασίου και του Τσαλδάρη– που του υπενθύμιζαν 1) ότι οι Εβραίοι είχαν απορρίψει τα δικαιώματα των μειονοτήτων προκειμένου να εξασφαλίσουν τα δικαιώματα της ισονομίας και ισοπολιτείας ως έλληνες πολίτες 2) που του εφιστούσαν παράλληλα την προσοχή για τη δημιουργία επικίνδυνου κακού προηγούμενου στις σχέσεις χριστιανών και εβραίων, ο Βενιζέλος αρκέστηκε να δηλώσει ότι ο χρόνος θα αποδείκνυε τη γνησιότητα των πατριωτικών αισθημάτων των Εβραίων των Νέων Χωρών, που προς ώρας ούτε οι ίδιοι, αλλά ούτε και οι Έλληνες ήταν ώριμοι για μια τέτοια αφομοίωση, όσο και αν όλοι τους

την επιθυμούσαν διακαώς³². Κατά τον Βενιζέλο, επομένως, προϋπόθεση για την παραχώρηση των δικαιωμάτων ισονομίας και ισοπολιτείας του Έλληνα πολίτη στους Εβραίους γηγενείς αποτελούσε η αφομοίωση του εβραϊκού στοιχείου που δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί παρά μόνον όταν και εφόσον το χριστιανικό στοιχείο θα ήταν έτοιμο να την αποδεχθεί. Το πόσο η αντιδραστική αυτή αντιμετώπιση θα καθυστερούσε την έγκαιρη ωρίμανση των χριστιανών πολι-

τικό αποκλεισμό των προδοτών³⁵. Την επομένη ακολούθησαν βίαια επεισόδια από ομάδα οπλισμένων τραμπούκων που μετέβησαν στον χώρο της Μακαμπή και αφού κατέστρεψαν τα έπιπλα και τον εξοπλισμό του συλλόγου επιτέθηκαν στους παρισταμένους, τραυματίζοντας έναν από αυτούς θανάσιμα³⁶. Παρά την επέμβαση του Γ.Δ. Γονατά που προχώρησε σε κατάσχεση των προκηρύξεων, διέψευσε με ανακοινωθέν την κατηγορία και έκανε σοβαρές συ-

τών, που ούτως ή άλλως είχαν επιδώσει και είχαν εν τέλει επιτύχει τη μετατροπή των Εβραίων σε πολίτες δευτέρας κατηγορίας, δεν αποτελούσε πρόβλημα για τον μεγάλο πολιτικό. Ούτε και συγκίνησε κανέναν το γεγονός ότι, ως ένδειξη καλής θελήσεως, οι Θεσσαλονικείς Εβραίοι έσπευσαν αμέσως να δημιουργήσουν, τον Δεκέμβριο του 1928, την «Ένωση για την Αφομοίωση»³³. Ο Βενιζέλος τους είχε δικάσει και καταδικάσει απερίφραστα ως ύποπτους ξένους, αν όχι εχθρούς του έθνους, και τους είχε πλέον παραδώσει στον λαό, που με την πρώτη ευκαιρία θα αναλάμβανε την τιμωρία τους!

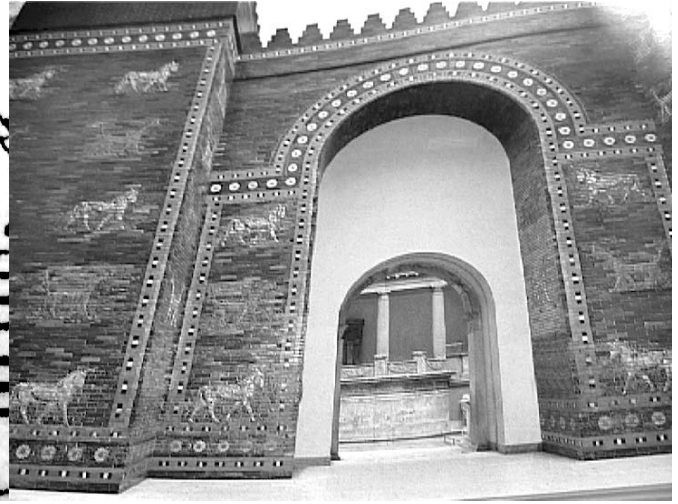
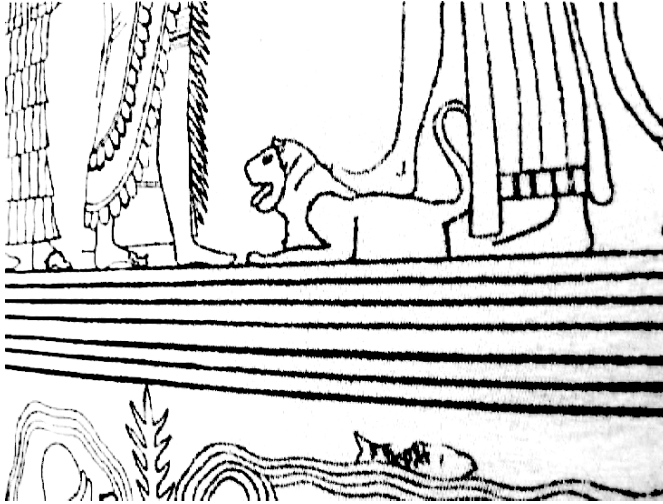
Το αναμενόμενο δεν άργησε να συμβεί. Τον Μάιο του 1931 η εφημερίδα *Μακεδονία*, που από δεκαετίας επιδιόταν στη διάδοση του αντισημιτισμού, κατηγορήσε εκπρόσωπο του αθλητικού συλλόγου της Μακαμπή, ο οποίος το 1930 είχε συμμετάσχει σε διεθνές συνέδριο για τα 25χρονα της οργάνωσης στη Σόφια, ότι είχε δήθεν λάβει μέρος σε συνέδριο Κομιτατζήδων όπου προβλήθηκε το αίτημα για την αυτονομία της Μακεδονίας και της απελευθέρωσής της από τον ελληνικό ζυγό³⁴. Οι πληροφορίες αυτές αναζωπύρωσαν τις εντάσεις και στις 23 Ιουνίου 1931, μέλη της Εθνικής Παμφοιτητικής Ένωσης διένειμαν σ' όλη την πόλη χιλιάδες προκηρύξεις με τις οποίες στιγματίζαν τους Εβραίους ως κομμουνιστές και κομιτατζήδες και προέτρεπαν τον πληθυσμό να προχωρήσει στον συστημα-

στάσεις, η ένταση κλιμακώθηκε. Τις επόμενες μέρες η ανεξέλεγκτη κατάσταση εξαπλώθηκε σε όλη την πόλη καθώς μέλη των εθνικιστικών οργανώσεων προχώρησαν σε συγκρούσεις με τους πολίτες, ξυλοδαρμούς και λεηλασίες. Το τραγικό επακόλουθο ήταν ο εμπρησμός του εβραϊκού συνοικισμού Κάμπελ από 2000 μέλη της Εθνικής Ένωσης Ελλάδος. Εκτός από πολλά θύματα μεταξύ των κατοίκων του Κάμπελ, το πογκρόμ άφησε τις 220 οικογένειες που κατοικούσαν εκεί άστεγες, καθώς ο συνοικισμός αποτεφρώθηκε ολοσχερώς³⁷. Ας ληφθεί υπόψη ότι τα γεγονότα πήραν αυτές τις διαστάσεις μετά από τη σχετική συζήτηση στη Βουλή, στις 25 Ιουνίου, όπου ο Βενιζέλος δέχθηκε και ο ίδιος ότι οι κατηγορίες κατά της Μακαμπή ήταν ψευδείς και επινοημένες³⁸.

Όπως όμως φάνηκε από τους συσχετισμούς που προηγήθηκαν, τα γεγονότα ήταν κυρίως αποτέλεσμα της εθνικής πολιτικής που είχε ο ίδιος επιλέξει να εφαρμόσει σε σχέση με τους Εβραίους στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Άλλωστε το παραδέχτηκε και μόνος του. Ανήμερα των εκλογών του 1933 σε συνάντηση με εβραίους παράγοντες, που προσκάλεσε κατά την προεκλογική του περιόδεια στη Θεσσαλονίκη, στην προσπάθειά του να δικαιολογήσει την αντιδραστική του θέση προς αυτούς κατά το 1928, μεταξύ άλλων είπε «... η διατήρηση του εκλογικού συλλόγου, που είχε αποτελέσει την κύρια αιτία δυσαρέ-

σκείας των Ισραηλιτών κατά του κόμματος των φιλελευθέρων, οφειλόταν απλώς σε λόγους κομματικούς και εκλογικούς... δεν μπορούσε κατά τα λεγόμενά του «να διακινδυνεύσει το μέλλον του μεγαλύτερου ελληνικού κόμματος μόνο για λόγους αρχής». Υποσχέθηκε λοιπόν να καταργήσει το εκλογικό κολλέγιο, όπως και έπραξε, στις προσεχείς εκλογές μόνον εφόσον αυτό –δηλαδή η ψήφος των Εβραίων– δεν θα αποτελούσε κίνδυνο για το

2. Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1856-1919: Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2001, σσ. 120-130.
3. «Lettre ouverte à M. Eleuthère Vénizélos président du conseil», Λογοκριμένη στήλη, *Pro Israël*, εφημ., Θεσσαλονίκη 15.10.1917, σελ. 5-6, επισημαίνεται η κατάφορη αδικία της φυλάκισης του γραμματέα της Μακαμπί κ. Ισάκ Άλβο που είχε καταδικασθεί σε φυλάκιση 6 μηνών από το στρατοδικείο, όχι επειδή προέβη σε κάποια εγκληματική ενέργεια ή πράξη προδοσίας, αλλά επειδή εξέφρασε ελεύθερα τις απόψεις του περί

κόμμα³⁹. Αντίστοιχα αντιφατικά μηνύματα υποσχέσεων και απειλών των πολιτικών επιλογών της εξουσίας, αναιρούν τη δεοντολογία του κράτους δικαίου στην οποία βασίζεται η δημοκρατία, και καθιστούν κατά συνέπεια τον Βενιζέλο υπεύθυνο για το φαινόμενο του πολιτικού αντισημιτισμού στην Ελλάδα. Όπως συμβαίνει και σήμερα, σε αυτήν την κρίσιμη περίοδο η θυματοποίηση της μειονότητας, είτε επρόκειτο για κομμουνιστές είτε στην περίπτωση μας για Εβραίους, εξυπηρετούσε τα βαθιά αισθήματα της οικονομικής και κοινωνικής ανασφάλειας που και στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, εκφράστηκαν με την ίδια εθνικιστική υστερία, που οδήγησε παντού από τον αντισημιτισμό στον καταστροφικό για όλους φασισμό⁴⁰.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Archives de l'Alliance Israélite Universelle*, (στο εξής *Arch. de l'AIU*), Grèce, I/C.49, επιστολή του J. Cohen της Δεκεμβρίου 1912 και I/C.50, αναφορά του Elie Carmona της 29ης Μαΐου 1913. *Central Zionist Archives* στην Ιερουσαλήμ, (στο εξής *CZA*), Z3/119, αναφορά του David Florentin της 15ης Δεκεμβρίου 1912 προς την Κεντρική Σιωνιστική Οργάνωση στο Βερολίνο. *Arch. de l'AIU*, Grèce, I/C.50, επιστολή του J. Nehama της 27ης Νοεμβρίου 1912. *Arch. de l'AIU*, Grèce, I/C.50, επιστολή του J. Nehama της 30ής Νοεμβρίου 1912.

της απολλοτριώσεως των οικοπέδων στην πυρκαϊσθη ζώνη. Η καταδίκη του Άλβο προκάλεσε την έκπληξη και την ανησυχία στον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης που αναρωτιόταν αν τα βασικά δικαιώματα που αναφέρονταν στο Σύνταγμα της χώρας δηλαδή η ελευθερία της σκέψης και του λόγου, που ήταν και είναι αυτονόητα σ' όλες τις φιλελεύθερες χώρες, δεν γίνονται σεβαστά στην Ελλάδα και δεν αποτελούν παρά σχήμα λόγου στα χαρτιά. Ζητούσαν να ανατραπεί η εντύπωση που προκλήθηκε στην πόλη ότι η αυθαιρεσία έχει αντικαταστήσει τον νόμο με την αποφυλάκιση του Άλβο, προκειμένου να αποκατασταθεί η υπόληψη και η φήμη της Ελλάδας.

4. Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1856-1919...*, ό.π., σσ. 246-279.
5. «Le rôle de la presse», (λογοκριμένη στήλη) υπογραφή Νέμεσις, *Pro Israël*, εφημ. Θεσσαλονίκη 30.10.1917, σ. 8. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμώ*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1998.
6. «Le rôle de la presse», (λογοκριμένη στήλη) υπογραφή Νέμεσις, *Pro Israël*, εφημ., Θεσσαλονίκη 30.10.1917, σ. 8.
7. *Arch. de l'AIU*, Grèce, II/C.53, Επιστολή του αρχιεραβίνου Ι. Μείρ της 26ης Φεβρουαρίου 1919. Σπύρος Μαρκέτος, «Η ενσωμάτωση της σεφαραδικής Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα: Το πλαίσιο, 1912-1914», στο *Ο ελληνικός εβραϊσμός*, Πρακτικά του επιστημονικού συμποσίου της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας της Σχολής Μωραΐτη (3-4 Απριλίου 1998), Αθήνα 1999, σσ. 65-92.
8. Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1856-1919...*, ό.π., σσ. 279-271. «La fête nationale du 2 Novembre à Salonique. Importante manifestation juive à la Tour Blanche», ανυπόγραφη

- περιγραφή, *Pro Israël*, εφημ., Θεσσαλονίκη 30.11.1918, σ. 3. Εκτός από 50.000 άτομα, συμμετείχαν όλοι οι σύλλογοι και οι στρατιωτικές, διοικητικές και διπλωματικές αρχές.
9. *Arch.de l'AIU*, Grèce, II/c.53, επιστολή του Ι. Νεμαχά της 10ης Νοεμβρίου 1920.
 10. «Les carnets électoraux/Difficultés sans nombre», *L'Indépendant*, Salonique, 18 Février 1920, σ. 1. ΥΠΕΞ, φακ. 1921/B/59-6, (αρ. 220 άκρωσ εμπιστευτική) επιστολή του Γ. Διοικητή Α. Αδοσσίδη της 12.2.1920 προς το Υπουργείο Εσωτερικών.
 11. Νίκου Θεοδοσίου, «Δεν θέλουν ούτε τους νεκρούς μας». Η πολιτική του κράτους απέναντι στους Έλληνες Εβραίους», *Τετράδια Μαρξισμού*, Μάιος 1995, σσ. 34-47, παραθέτει δήλωση του υπ. Εσωτερικών και συντάκτη του εκλογικού νόμου Γ. Παπανδρέου που έγινε το 1923 «...δεν ήτο επιτετραμένον οι εχθροί του Έθνους να αλλοιώνουν το εκλογικό αποτέλεσμα, ως συνέβη το 1920, ότε και οι Τούρκοι εψήφισαν όλα τα αντιβενιζελικά κόμματα». Σαμ Χασσίδ, «Η αλλόθρησκη ψήφος στις εκλογές του 1920», στο Χρ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Γερμανός και Θ. Οικονόμου (επιμέλεια), «*Εμείς*» και οι «Άλλοι», Εθνικό κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα, 1999, σσ. 363-373. Την επομένη της εκλογικής αναμέτρησης των επαναληπτικών εκλογών του Ιουλίου του 1933, ο Βενιζέλος φαίνεται πως είπε ότι οι Εβραίοι «συνετέλεσαν» στην ήττα του το 1920 και έμμεσα στην Μικρασιατική καταστροφή.
 12. *Arch.de l'AIU*, Grèce, II/C.53, επιστολή του Ι. Νεμαχά της 10ης Νοεμβρίου 1920. Σαμ Χασσίδ, «Η αλλόθρησκη ψήφος στις εκλογές του 1920», *ό.π.*
 13. «L'accusation de Meurtre Rituel», ανυπόγραφο, *Paix et Droit*, μηνιαίο περιοδικό της AIU, Απρίλιος 1921, σσ. 9-11. 'Le gouvernement et les incidents de Vendredi' 'La calomnie du meurtre rituel à l'assemblée nationale, belles paroles du président du conseil', *L'indépendant*, Salonique 20.4.1921.
 14. Rena Molho, «Popular Antisemitism and State Policy in Salonica during the City's Annexation to Greece», *Jewish Social Studies*, vol.L, nos.3-4, Summer-Fall 1988/1993, pp. 253-264.
 15. *Arch.de l'AIU*, Grèce, II/C.53, επιστολή του Ι. Νεμαχά της 19ης Νοεμβρίου 1923.
 16. Λένα Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες*, Νεφέλη, Αθήνα, 1995, σσ. 24-67.
 17. Στο ίδιο.
 18. *Arch.de l'AIU*, Grèce, II/C.53, επιστολή του Ι. Νεμαχά της 19ης Νοεμβρίου 1923.
 19. «Les élections législatives à Salonique. Tentatives d'agitation antisémite», *Paix et Droit*, Janvier, 1924, σσ. 8-9.
 20. Στο ίδιο.
 21. Στο ίδιο.
 22. «Les élections et les Juifs», *Paix et Droit*, Mai, 1924, σ. 11.
 23. «Le repos du dimanche à Salonique», *Paix et Droit*, Mai, 1924, σ. 11.
 24. Στο ίδιο.
 25. Στο ίδιο.
 26. Alfred Berl, «Les Juifs de Salonique et le repos dominical», *Paix et Droit*, Septembre, 1924, σσ. 2-3.
 27. Bernard Pierron, *Juifs et Chrétiens de la Grèce moderne*, l'Harmattan, 1996, Παρίσι, σ. 161.
 28. Στύρος Τζόκας, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού, 1928-1932*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2002, σσ. 11-21.
 29. «Les collègues électoraux confessionnels», *Paix et Droit*, Septembre, 1926, σ. 10.
 30. «Les élections législatives et les Juifs», *Paix et Droit*, Décembre, 1926, σ. 7.
 31. «Le collège électoral juif de Salonique», *Paix et Droit*, Décembre, 1928, σ. 10.
 32. «Le ministre des affaires étrangères et les Israélites», *Paix et Droit*, Janvier, 1928, σσ. 10-11.
 33. «Une ligue pour l'assimilation», *Paix et Droit*, Décembre, 1928, σ. 11.
 34. Νίκου Θεοδοσίου, «Δεν θέλουν ούτε τους νεκρούς μας». Η πολιτική του κράτους απέναντι στους Έλληνες Εβραίους», *Τετράδια Μαρξισμού*, Μάιος 1995, σσ. 34-47.
 35. «Τα χθεσινά θλιβερά επεισόδια εξ αφορμής της δράσεως της Μακαμπί. Η κίνηση των εθνικιστικών οργανώσεων. Κατασχέσεις αντισημιτικών προκηρύξεων. Σοβαράι δηλώσεις του Γενικού Διοικητού», *Μακεδονικά Νέα*, Θεσσαλονίκη, 24.6.1931, σσ. 1 & 6.
 36. Στο ίδιο. «Les désordres antijuifs de Salonique», *Paix et Droit*, Juin, 1931, σ. 5.
 37. «Les désordres antijuifs de Salonique», *Paix et Droit*, Juin, 1931, σ. 5.
 38. Γιώργος Μαργαρίτης, «Ελληνικός αντισημιτισμός: μια περιήγηση, 1821, 1891, 1931», στο *Ο ελληνικός εβραϊσμός*, Πρακτικά του επιστημονικού συμποσίου της Εταιρείας Σπουδών Νοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας της Σχολής Μωραΐτη (3-4 Απριλίου 1998), Αθήνα 1999, σσ. 15-31.
 39. «Grèce et les élections législatives», *Paix et Droit*, Février, 1933, σσ. 7-8.
 40. Shmuel Almog, *Nationalism & Antisemitism in Modern Europe*, Pergamon Press, 1990, σσ. 100-121.